

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

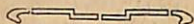
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՀԱՐԻԻՐԱՍԵԱԿ

ՐԷՍԵՆԻ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Ա Ր Տ Ա Ս Ա Ն Ե Ց

ՏԾԲԹ. ՊԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

Կ. Պելոյ, Հայ Բժշկական Միութեան
23 Ապրիլ 1922ի ժողովի ձև

ԵՆ ՆՈՒԲԵՑՑ

ՊԵՆԵՏԻՎԻ ՄԻԹՈՍԲԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

61

Թ-81

Բ Բ Ղ Ա Ջ Ա Ր

1923

20 JUL 2010

... զրոյն քանակներ
կրօնքը Իւրեան
էր ընդ. Իւրեանք
... իւրեանք
... իւրեանք
... իւրեանք
... իւրեանք

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿ

ՐԷՍԵՆԻ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

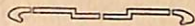

22 APR 2013

61
P-81

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿ

ԲԵՍԵՆԻ ԲՃՆԿԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Ա Ր Տ Ա Ս Ա Ն Ե Ց

ՏՈՒՐԲ. ՂԱՀՐԱՄ Յ, ԹՈՐԳՈՍԵԱՆ

Կ. Պօլոյ, Հայ Բժշկական Միութեան
23 Ապրիլ 1922ի Ժողովին Վճ

Ե Ի

ՆՈՒՐԵՑ ՎԵՆԵՏԻՒ ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

12046

2932-
29635

ՍՈՒՐԲ ՂԱՀՐԱՐ

1922

Ազնուանեծար Տէր

ՏՕԲԹ. ՎԱՀՐԱՄ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

Ի Կ. ՊՈԼՍ

ԱԶՆԻՒ ԲԱՐՆԿԱՄ,

Մեծ հաճոյքով է որ ընդունեցայ Ձեր 1 Մայիս թուակիր պատուականը, և կարդացի հոն այն գեղեցիկ մտածութիւնը, որով Միաբանութեանս կը նուիրէք Ձեր հմտակից բանախօսութիւնը՝ կարգացուած Կ. Պոլսոյ Հայ - Բժշկական Միութեան մէջ; մեր մեծանուն թէստէն բժիշկ Տէր Պետրոսեանի մէկ երկասիրութեան հարիւրամեկին առթիւ:

Համեցէք ուրեմն, Միրելի Տօքթոր, ընդունել իմ ջերմագին շնորհակալութիւններս, և թոյլ տուէք միանգամայն յայտնելու այս առթիւ այն մեծ յարգանքը և համակրութիւնը զոր ունիմք Ձեզի հանդէպ, ողջունելով Ձեր մէջ ո՛չ միայն հմուտ և քաջ բժիշկը, այլ անխոնջ և ներհուն գրագետ - բանասէրը, ինչ որ հագուազէպ երեսոյթ մ' է մեր մէջ:

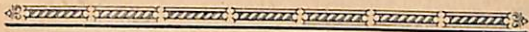
Յարգանաց հաւաստեօք եմ

Աղօթարար

Ֆ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Վենետիկ, Ս. Ղազար

10 Մայիս 1922

Հ Ա Ր Ի Ի Ր Ա Մ Ե Ա Կ

ԲԷՍՏԷՆԻ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Սիրելի պաշտօնակիցներս,

ՔԱՋԱԼԵՐՈՒԱԾ այն համակրական վերաբերումէն, որով մէկէ աւելի անգամներ պատուած էք դուք զիս երբ Հայ Բժշկական Պատմութեան մասին բան մը կարգացած եմ, կը համարձակիմ՝ դարձեալ բերել Ձեզ այսօր այդ կարգի աշխատութիւն մը, որ ձանձրառիթ ըլլայ զո՛ւցէ, բայց անկասկած պիտի վայելէ ձեր բարեհաճ ունկնդրութիւնը, որուն համար կանխաւ կը յայտնեմ Ձեզ իմ անհուն շնորհակալութիւններս:

1919, 1920 ու 1921 թուականները, ամենահարուստ տարիներ եղան Յոբելեան

բազմապիսի հանդէսներու, որոնք տեղի ունեցան աշխարհի ամէն կողմը. ասոնց մէջ Բժշկականներ ալ պակաս չեղան:

Այսպէս՝ անմահն Լաէննէքի Ականջադրոշկան արուեստի (Art de l'auscultation) վրայ շարադրած հոյակապ երկին հրատարակութեան Հարիւրաւեակը մեծահանդէս տօնուեցաւ՝ 1919 Հոկտեմբերին, Լաէննէքի ծննդավայրը եղող Quimper քաղաքիկին մէջ:

1920 Օգոստոսին՝ Անվէրսի մէջ կատարուեցաւ երեւի բժշկապատմագէտ Գոռնէյլ Պոէօքս բժիշկին մահուան Յիսկերորդ տարեդարձը, և միանգամայն՝ բժշկապատմութեան գիրքերու հոչակաւոր Հրատարակիչ Քրիստոֆ Բլանթէնի ծննդեան Չորսհարիւրաւեակը:

1920 Դեկտեմբերին՝ շքեղ հանդիսութիւններով տօնուեցաւ, Պարիսի Académie de Médecine ի սկզբնաւորութեան և գործունէութեան Հարիւրաւեայ շրջակը, և միևնոյն ատեն՝ Վարշաւի քաղաքը իւր Բժշկական Ընկերութեան Հարիւրաւեակը կատարեց:

1921 Յուլիսին՝ Ստրազպուրկ քաղաքին մէջ գեղեցիկ արձանով մը ու մեծ

հանդէսներով կատարեցին նշանաւոր Քիմիագէտ Բրօֆ. Ատոլֆ Վիւոճի ծննդեան Հարիւրաւեակը:

Օգոստոս ամսուն՝ Պուէնոս – Այրէս տօնեց իւր Բժշկական Կրթարանին հաստատման Հարիւրերորդ տարեդարձը:

Իսկ Նոյեմբերին՝ Մոնթէլիէի մէջ խիստ փառաւոր կերպով կատարուեցաւ, անոր Բժշկ. Համալսարանին հիմնարկութեան 700 ամեակ պատկանելի Դարսարձը:

Եւ այս բժշկական Յորեւեաններէն ազդուելով էր, որ Կ. Պօլսոյ և Պարիսի Հայ Բժշկական Միութիւններն ալ անցեալ Դեկտեմբերին տօնեցին, վաղեմի Հայ բժիշկի մը, Ամիրտովլաթ Ամասիացիին մահուան 425^{հօր} տարեդարձը, անոր արդիւնաւոր կեանքին, ազգօգուտ ծառայութիւններուն և բժշկա-գրական վաստակին թանկագին յիշատակը վերակենդանացնել իմն ուզելով:

*
* * *

Սակայն՝ «ախորժակը ուտելով կը բացուի» ըսուած է. և ես՝ քանի՛ հետևող եղայ կատարուած Յորեւեան հանդէսնե-

րուն, որոնց զեռ կարևորագոյնները միայն յիշեցի, այնքան բուռն փափաք մը իմ մէջս արծարծեցաւ, հետամուտ ըլլալու՝ թէ կրնայինք արդեօք ուրիշ բժշկական Յորելեաններ ալ ունենալ, և թուղթերուս ղէզերը քրքրելով գտայ՝ որ շատ Յորելեաններ աննշմար անցած էին, ինչպէս Սերվիչէն (1915) և Ռուսինեան (1919) նշանաւոր բժիշկներուն ծննդեան հարիւրամեակները, և տեսայ՝ որ ներկայ 1922 տարին կը ներկայացնէր մեզ երեք բժշկական Յորելեաններ, որոնց մասին անտարբեր մնալ, պարտականութեանս մէկ թեւացումը պիտի համարէի հանդէպ Հայ Բժշկական Միութեան:

Այդ Յորելեաններէն մին՝ Սեան Տօքթ. Գարրիէլ բաշայի ծննդեան Հարիւրամեակն է. ծովային զինուորական այդ երեւի բժիշկին, որ նաև մեծ անուն ունի Ազգային Մատենագրութեան և մեր հին բանաստեղծներու շարքին մէջ, անմահն Տօքթ. Նահապետ բժիշկ Ռուսինեանէ յետոյ:

Միւսը՝ ազգային յայտնի գործիչ, տաղանդաւոր բժիշկ, և թուրք Բժշկական Վարժարանին պերճախօս դասատու Սալանեան Տօքթ. Ստեփան բաշայի ծննդեան

Հարիւրամեակը, որ պիտի լրանայ յառաջիկայ ղեկտեմբերին:

Հայ բժշկական այս երկու ականաւոր ղէմքերը պատեհ ժամուն Չեզ պատկերացնել այժմէն խոստանալով, կը փութամ յայտնել, թէ այս կրկին Յորելեաններուն հետ կը ներկայանայ և Հարիւրամեակը Հայ Բժշկական հրատարակութեան մը, որուն վրայ կ'ուզեմ կանգ առնել այսօր, համարելով զայն ԺԹԽՐԸ Գարու Հայ բժշկութեան, մանաւանդ՝ Հայ բժշկական գրականութեան նախընծայ ամենակարևոր մէկ եղելութիւնը:

*
* *

Նման երկրախոյզ ուղևորներու, որոնք իրենց ճամբորդութեան ընթացքին, կը սիրեն կենալ մերթ ընդ մերթ, ու հետաքրքիր ըլլալ գիտնալու, թէ իրենցմէ յառաջընթաց խուզարկուներ որչափ տեղ հարթած են, մենք ալ՝ Հայ բժշկական գիտութեան նուիրուածներս, երբ կը փափաքինք նորանոր աշխատութիւններով Հայ բժշկական աղբատիկ մատենագրութիւնը հետզհետէ ճոխացած տեսնել, պար-

տաւոր ենք՝ այնպէս չէ՞, յետահայեաց
ակնարկներով երբեմն դիտողութեան առ-
նել, թէ ի՞նչ բրած են մենէ հիները, թէ
ի՞նչպէս ծառայած են Հայ բժշկական գրա-
գիտութեան, որպէս զի կարենանք, անոնց
կատարած գործին լաւագոյն կողմերը ճան-
չնալով հանդերձ, փոյթ ունենալ լրացնել,
ինչ որ պակաս թողած են անոնք կամ
թերի:

Այս նպատակով ահա, դէպի անցեալ
դարուն սկիզբները հեռանալու համարձա-
կութիւնը կ'ունենամ, արդի Հայ բժշկական
դասուն ծանօթացնելու համար պատկա-
ռելի ՅԻՇՍԱԿՍՐԱՆ մը, որ Հայ Բժշկական
Պատմութեան յոյժ պատուաբեր փայլուն
մէկ էջն է:

*
**

Ներկայ Ապրիլ ամսիս մէջ դարու մը
կեանք կ'ունենայ Հայ Բժշկական Հրա-
տարակութիւն մը. ճիշդ հարիւր տարի
առաջ էր՝ 1822ին, Վենետիկի Միսիթա-
րեան Միարանութեան բազմաբեղուն մա-
մուլը լոյս կ'ընծայէր Բէստէն Տէր Պետրո-
սեան բժիշկին ընդարձակ մէկ աշխատու-
թիւնը, բաղկացած երկու հատորէ:

Հայ Բժշկական Մատենագրութեան մին-
չեւ այն առենը ունեցած տպագիր գոր-
ծերուն ընտրելագոյնն էր սա, և պարունա-
կութեամբ ալ յոյժ գերազանցը, որովհետև՝
ժամանակի բժշկական նոր վարդապետու-
թիւններու կնիքովը աստիճան մը դրոշ-
մուած էր. վասն զի՝ Հեղինակը զայն
երկնած էր հետևողութեամբ եւրոպական
ժամանակակից նշանաւոր բժիշկներու փոր-
ձառական աշխատութիւններուն, որոնք
սկսած էին արդէն տակաւ զգալի յառա-
ջադիմութիւն մը ընել տալ բժշկական
արուեստին և գիտութեան:

Բէստէնի հատորները պճնագեղ զարդերն
էին Հայ մամուլին, որ ծնած օրէն մինչև
1822, թէպէտ ունեցած էր բաւական
թուով գիտական երկեր, բայց անոնց մէջ
հազիւ քանի մը կտոր բժշկականներ կը
հաշուէին:

Եւ ի՞նչ էին ատոնք. — կ'արժէ արագ
ակնարկով մը ծանօթանալ այդ Հրատա-
րակութիւններուն, ապա կարենալ դատելու
Բէստէնեան աշխատութեան արժէքը:

*
**

Երբ աչքէ անցնենք Հայ Տպագրութեան, կամ Հայկական Մատենագիտութեան պատմութիւնները, կը տեսնենք՝ որ անոր նախախայրիքը եղող հրատարակութիւններուն մէջ կը գտնուի՝ « ՃԱԼԻՆՈՍ ՀԱՔԻՄ » վերնագրով ախտադարմանական գրուած մը, որ գետեղուած է՝ 1513ին տպագրուած Աղբարք անուն բախտացոյց և երազահան գրութիւններու վախճանը:

Ասի՝ որ կալիէնի աշխատութիւններէն քաղուած կամ թարգմանուած մաս մ'է կ'ըսուի, այլևայլ հիւանդութիւններու դէմ զանազան դեղեր, ու աղօթախառն յանձնարարութիւններ պատուիրող գրուած մ'է աղճատ հին ռամկօրէնով. մեծ բան մը չէ այն՝ կը խոստովանիմ, այնու ամենայնիւ՝ ո՛չ նուազ դրուատատու է ժե - ժ. Գարու Հայ բժշկութեան. զի այդու՝ ուզուած է տպագրութեամբ Հայ Ազգին ճանչցնել բժշկութեան երկրորդ Հայր հռչակուած Պերկամացի Մեծն Գաղիանոսը (ճալինոս, կալիէն), որուն զործերը՝ ըստ հայ պատմագիրներու¹, հայերէնի թարգմանուած

1. «ՆՈՐԱՅՐ ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ» (Հ. Ա. մտօրեայ 1921 էջ 94).

են ժ. Բ. դարու մէջ, արդեօք անմահն Մխիթար Հերացի բժշկապետին, կամ անզուգական առակախօս Մխիթար Գօշի² ջանքերով, որովհետև առաջինին ԶԵՐՄԱՆՅ ՄԻԻԹԱՐՈՒԹԻՒՆ¹ աշխատութեանը ու ճալինոս Հաքիմի միջև նոյնութեան և նմանութեան եզրեր կը գտնեմ, և երկրորդին բուսաբանական² խոր հմտութիւնը ինձ թելադիր կ'ըլլայ:

Լեզուի և ոճի տարբերութիւնները սակայն, ինձ մտածել կու տան, աւելի յետնագոյն ժամանակի մը արդիւնք զայն համարելու...:

«Ճալինոս Հաքիմ»-ի հրատարակութեանէն վերջը, թէև այլևայլ քաղաքներու Հայ Տպարաններէն գիտական կամ ուսումնական քանի մը զործեր լոյս կը տեսնեն, սակայն՝ «Բժշկական» կոչուելու արժանի և ո՛չ մէկ բան չի ծնիր անոնց հետ:

*
**

Ճիշդ դար մը վերջն է՝ 1616ին, որ Լէմպէրկի Քարմաղանեանց Յովհաննէս

1. «ԶԵՐՄԱՆՅ ՄԻԻԹԱՐՈՒԹԻՒՆ» ՄԻԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅԻ Տպ. վ. Կենտրիկ 1832.

2. «ՄԻԻԹԱՐ ԳՕԵ» «ԱՌԱՎԲ» Տպ. վ. Կենտրիկ 1842.

Երէցի Տպարանէն Կ'եւէ «ԲՃՇԿԱՐԱՆ» մը¹, որ մինչև այսօր անունովը միայն ծանօթ, կարծեմ թէ 1513ին երեցած ճալիկու Հարիւրի և Աղթարքի նման բան մը եղած ըլլայ:

Այս երկրորդ Բժշկարանէն դարուկէս յետոյ՝ 1751ին, վենետիկի Մխիթարեաններուն քով կը տպագրուի Կովղնայ երկարաշունչ և մեծածաւալ Փիլիսոփայութեան գրաբար թարգմանութիւնը քառահատոր, որուն երրորդը կը պարունակէր՝ Կենսաբանութեան և Անդամազննութեան վերաբերեալ մաս մը, լի՝ սքանչելապէս ու գեղեցկապէս հայացուած գիտական ընտիր բառերով, զորս կրնանք այսօր խիստ պատշաճօրէն օգտագործել մեր գիտական գրութիւններուն մէջ:

Կովղնայ Փիլիսոփայութեան հրատարակութեանէն քառօրդ դար մը վերջ 1675ին Մարտիրոյ մէջ Այրբենարանի մը հետ կը տպուի՝ «ԱՍՏԵՂԱԲԱՇԻԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՔ ՎԱՍՆ ՊԱՀՊՈՆԵԼՈՅ ԶՍՈՌԴՋՈՒԹԻԻՆ» անունով տետրակ մը ո՛չ այնչափ գիտական, բայց 42 տարի յետոյ, Նախիջեւանի Ս.

1. «ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԿՈՒԹԻՒՆ Ի ԼԵՀԱՍԱՆ», Հ. Մե-
նաս Բժշկեան, Տպ. վենետիկ 1880, էջ 99:

Խաչ Վանքի Տպարանէն, 1793ին լոյս կը տեսնէ, Զուգայեցի Պետրոս բժիշկ Քալանթարեանի 1789ին գրի առած «ՀԱՄԱՌՈՑ ԲՃՇԿԱՐԱՆ»ը, որ հակառակ իւր սեղմ ու կարճ պարբերութիւններուն, քիչ ու շատ գիտական սկզբունքներու վրայ ձևուած գործ մ'էր, և արդիւնը՝ օրինաւոր Համալսարանէ վկայուած բժիշկի մը անձնական երկարամեայ փորձառութիւններուն:

«Բժշկական» ըսուելու առաւելութիւններով օժտուած, Հեղինակին ալ յոյժ պատուաբեր, անդրանիկ աշխատութիւնն էր սա, զոր Հայ մամուլը կը ծնէր. գրաբար է այն, բայց պարզ ու մեկին ոճով շարադրուած. կը պատուիրէ այլևայլ հիւանդութիւններու յարմար զանազան դեղեր. կը դասուորէ զանոնք իրենց չափերով ու կը ներկայացնէ դեղատոմսի ձևին տակ. վերջը կը դնէ երկրորդ Հատոր մը ևս, որուն մէջ կ'ամփոփէ պատուիրած դեղերուն Լատիներէ՛ — Հայ բառարանը, բաւականի լաւ բացատրութիւններով¹:

1. Տէ՛ս «ԲՃՇԿԱՐԱՆ ՔԱՆԱԹԱՐԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ԲՃՇԿԻ» վերնագրով աշխատութիւնս հրատարակուած Հանդես Անտրեսայի մէջ. տարի 1891, յունուար:

*
* *

Քալանթարեանի Բժշկարանին նման գործ մ'էր, զոր 1806ին Վենետիկի Վանքը կը հրատարակէր. այն է՝ Օղուլլուխեան Յովակիմ բժիշկին « Նիւթ ԲժՇԿԱԿԱՆ » անուն համառօտ մէկ երկը աշխարհաբար, որ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ խառն գրութիւն մը, խտացում առողջապահիկ պատուէրներու ու յանձնարարութիւններու, ինչպէս նաև սննդարար համարուած կարգ մը նիւթերու, և հիւանդութիւններու յատուկ դեղորէններու, կից ունենալով և մէկ փոքրիկ բառարան¹ :

Օղուլլուխեանի գործէն ութ տարի վերջ՝ 1814ին, Կալկաթայի մէջ կը տպագրուի « ԳԻՒՏ ԿՈՎԱՅԻՆ ՊԻՍԱԿԻ » անուն կարևոր հատորը, որ Երազմի հիւանդութեան դէմ հնարուած ճէններեան պատուաստին պատմութիւնն էր Անգլիերէնէ թարգմանուած :

Եւ այս Հրատարակութեան կը յաջոր-

1. Տե՛ս « ՅՈՎԱԿԻՄ ԲՅԻՇԿ ՕՂՈՒՎՈՒԹԵԱՆԻ » կենսագրութիւնս, հրատարակուած Հանդես Ամսօրեայի մէջ տարի 1896 Ապրիլ, Մայիս :

դէ ահա¹, ութը տարի յետոյ, Բէստէնի երկհատոր աշխատութիւնը, պատրաստուած բոլորովին տարբեր ոճով, և իւր նախընթացներէն ալ գերազանցապէս շահեկան, մանաւանդ բժշկական, զոր պիտի նկատեմ միշտ ո՛չ միայն Հայ Բժշկական Մատենագրութեան մէկ ճօն հարստութիւնը, թէև հարիւր տարիներով ձերացած, այլ և՛ Հայ մամուլին մինչև 1822 ապրած երեք դարերու տաժանակիր կեանքին ու կրած դառնակսկիծ երկունքին ալ եզական ու անմեռ մէկ արգասիքը :

Ո՞վ էր ասոր Հեղինակը. — Ահաւասիկ անոր կեանքին գլխաւոր գիծերը՝ քաղուած իւր ընդարձակ կենսագրութենէն, զոր հրատարակած եմ 1898ին և 1901ին Վիեննական Միտիթարեան Միաբանութեան Հանդես Ամսօրեային մէջ :

1. 1814—1822ի միջև հրատարակուած են Բժշկութեան վերաբերեալ երկու փոքրիկ աշխատութիւններ ալ, որոնց մէն գետեղուած է 1815ին և 1818ին Վենետիկ տպուած « ԱՆՄԱՐԱՆ ԳԻՏԵԼԵԱՅ » ին մէջ՝ բժշկականօրէին և մարդակազմութեան վերնագիրերով, և միւսը՝ 1820ին Վենետիկ հրատարակուած Հ. Ղ. Ինճիճեանի « ԵՂԱՆԱԿ ԲԻԶԱՆԳԵԱՆ » անուն հատորին վերջը, « ԽՐԱՏ ԵՒ ԳԻՏԵԼԻՔ ՎԱՍՆ ԱՌՈՂՋՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՊԱՀՈՂ ԺԱՆՏԱԽՏԻ » վերնագրով :

*
* *

Րէստէն ժը.՝ դարու վերջերն և ժիթերով
ակիգրները ծաղկած համալսարանական հին
հայ բժիշկներու երևելիներէն էր, անունը
Միքայէլ: Ծնած էր Կ. Պոլիս 1774-1776
թուականներուն, և զաւակն էր (Ղալա-
թիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին աւագե-
րէցներէն՝ Դաւիթ-Դանիէլեան կաթողի-
կոսական վէճերու միջոցին հաշտարարի
մեծ դեր կատարող, նշանաւոր Տէր Պետրոս
Քահանային, որուն անունով մեր բժիշկն
ալ կը կոչուէր Տէր ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ:

Տէր Պետրոս, որուն համար կ'աւան-
դուի՝ թէ կը մականուանէր Միկասիպ օղոս
կամ Միկասիպան, կ'ունենայ շատ զա-
ւակներ. ասոնց երեքը մանչ էին. կրտսերը
Միքայէլ Բժիշկն էր, իսկ երէցները՝ Սե-
րոբէ, Քերոբէ, որոնք յետոյ բախտին
բերումով կը ստիպուին գաղթել Կովկաս.
հոն մականուննին կը փոխեն «ՊԱՏԿԱ-
ՆԵԱՆ»-ի, և հետզհետէ կ'ըլլան հայր այն
նշանաւոր տաղանդներուն և վիպագիր -
բանաստեղծներուն, որոնք Ռուսահայերուն
ու ամբողջ Հայութեան մէջ «Պատկանեան»
անունը սիրելի ըրած են և պաշտելի:

Կը պատմուի թէ՛ «Պատկանեան» բառ
միկասիպ թուրքերէն մականուննին թարգ-
մանութիւնն եղած ըլլայ, և իբրև թէ
«միկասիպ = պատկան»-ին պարսկերէնն
ալ յեսիտեկ (سید) ըլլալուն, ծնունդ տուած
ըլլայ «Րէստէն» անունին, զոր մեր բժիշկը
գործածած է միշտ կից՝ իւր «Տէր Պետ-
րոսեան» մականունին: Հաւանաբար՝ դիւ-
րութեան համար ըլլալու էր, որ Միքայէլ
բժիշկ՝ բացի իւր հօրը անունէն՝ որդեգրած
էր «Րեստեկ» օտարահնչիւն տիպոսը, որով
ճանչցուած մնաց նա շարունակ:

Ինչպէս որ ալ եղած ըլլայ այս անու-
նին ծագումը, կարևորը գիտնալ մեզ համար
այն է՝ թէ Միքայէլ նախապէս Կ. Պոլ-
սոյ մէջ կը թուելէ յետոյ, իւր ուսումնա-
տենչ Տէր Հօրը փոյթեռանդն զոհողութիւն-
ներով, եղբայրներուն հետ կը յղուի Վե-
նետիկ Միլիթարեան Հայրերուն դպրոցը,
ուր իւր ուսումը աւելի զարգացնելով՝ կը
սորվի զբարար լեզու և իտալերէն ու
լատիներէն, և միանգամայն կը պատրաս-
տուի բժշկութեան. կը յաճախէ ապա Պի-
զայի բժշկական Համալսարանը, ուրկէ
դէպի 1797 կամ 1799 թուականներուն
փայլուն քննութիւններով կը վկայուի
Տոբթոր-Բժիշկ:

Բաւական տարիներ իւր բժշկական ա-
րուեստը ի գործ կը դնէ Խտալիոյ մէջ, բայց
1813ին կ'անցնի Եգիպտոս. կը հաստա-
տուի Փարաւոններու երկրին մայրաքա-
ղաքը:

*
* *

Եգիպտոսի վերածնունդի տարիներն էին.
հռչակաւոր Մէհմէտ Ալիի իշխանութեան
բարեբաստ ժամանակը, երբ ոսկի և ար-
ծաթ առատօրէն կը տեղար հոն, և երբ
մեծանուն Պօղոս Պէյ Եռսուֆ, Չմիւռնիա-
ցի այդ նշանաւոր Հայօրդին, (որուն հետ
Բէստէն ալ ունէր սերտ բարեկամութիւն),
Եգիպտական կառավարութեան զլուխն
անցած, գերիշխան վարչութեամբ հեղի-
նակ կը հանդիսանար մեծամեծ բարեկար-
գութիւններու, ընկեր և գործակից ունե-
նալով իրեն ուրիշ երևելի Հայեր, որոնք՝
Եգիպտոսի ԺԹ՞՞ Դարու Պատմութեան
մէջ իրաւամբ ժառանգած են խիստ փա-
ռաւոր էջեր¹:

Բէստէն Տէր Պետրոսեան Նեղոսի ափե-

1. «ՀԱՆՌԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ» 1898 էջ 367.

րուն վրայ՝ շուտով ճարտար բժիշկի մեծ
անուն կը հանէ, և շատ չանցած Եգիպ-
տոսի բղեշխին անձնական բժիշկն ըլլալու
հազուադէպ պատուին կ'արժանանայ:

Առաջին անգամ էր որ Հայ բժիշկ մը
այդպէս կը փայլէր Եգիպտական աշխար-
հին մէջ. շատ յարգ կ'ունենայ բղեշխին
ըով, սիրուելով կը սիրուի անկէ և բոլոր
պատերազմներու մէջ անոր ընկերանալով,
անբաժան խնամատարը կ'ըլլայ¹:

Եւ Մէհմէտ Ալի ալ բացարձակ և
անյեղի վստահութիւն կ'ունենայ իւր
բժիշկին, այնչափ որ երբ անգամ մը
բժիշկին, այնչափ որ երբ անգամ մը
ծանր կերպով կը հիւանդանայ, Բէստէնի
խնամքներով ու ճարտարութեամբ ապա-
քինելով հանդերձ, զայն յատկապէս Եւ-
րոպա կը յղէ 1817ին, որպէս զի Վիէննայի
երևելի վարպետ-բժիշկ Ֆրանք Բիէթրոյի
հետ խորհրդակցի իւր կատարեալ ապա-
քինումին համար²:

Բէստէն այս ճամբորդութիւնը կատա-
րելէ ու բղեշխին փափաքին համաձայն
անուանի բժիշկին զաղափարը ու առող-
ջապահական յանձնարարութիւնները առ-

1. «ՀԱՆՌԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ» 1911 էջ 420.

2. «ԱՆԿ»:

նելէ յետոյ կը վերադառնայ Եգիպտոս, ի մեծ գոհունակութիւն Մէհմէտ Ալի բաշային, որ զինքը կ'ընդունի արքայավայել վարձատրութիւններով:

Բարձն ու պատիւը սակայն չեն շլացըներ բնաւ Բէստէնի աչերը. իւր արքունական վայելքին ու զիրքին մէջ նա չի մոռնար բնաւ իւր Ազգը, ինչպէս նաև Հայ բժշկական գրագիտութեան խեղճուկ վիճակը, ու անոր ծառայութիւն մը մատուցանելու բուռն սիրով՝ կը նստի գրել 1818ին իր «ԲԺՇԿԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ» անունով ընդարձակ գործը, զոր հագիւ երեք տարիէն կ'աւարտէ, զի միջանկեալ ծանր հիւանդութիւն մը երեք ամիսի չափ կը տանջէ զինքը ու արգելք կ'ըլլայ անոր շարունակութեանը:

*
* *

1821 յունիս 18ին է որ Բէստէն ճամբայ կը հանէ իր այս աշխատութիւնը և կը յղէ Վենետիկի վանքը՝ առ Հ. Գարբիէլ Վ. Աւետիքեան, որպէս զի տպագրուի, ինչպէս կ'իմանանք անոր մէկ նամակէն, զոր հրատարակած եմ 1901ին: (Հ. ԱՄՍՈՐԵԱՅ 1901 էջ 81):

Ս. Ղազարի մամուլը զայն լոյս կ'ընծայէ 1822ին, գեղեցիկ ու խնամուած տպագրութեամբ, որուն բոլոր ծախքերը հեղինակը ինք կը հոգայ, ինչպէս կը կարգանք Հատորներուն ճակատը:

Կ'ենթադրեմ՝ որ 1822 տարին Ապրիլ ամիսին մէջ տեղի ունեցած ըլլայ Առաջին Հատորին հրատարակութիւնը, Մայիսին ալ երկրորդինը, որովհետև Բէստէն երբ իւր գործը 1821 յունիս 18ի նամակովը Վենետիկ կը ղրկէ, Հ. Գարբիէլ վարդապետէն կը ստանայ պատասխան մը՝¹ որ կը կրէ՝ «1822 յունուար 19» թուականը, և որով կը տեղեկացնէ թէ ԲԺՇԿԱՐԱՆԸ արդէն յանձնուած է տպագրութեան. ուստի անհաւանական չէ ընդունիլ, թէ երեք ամիս մը զոնէ պէտք եղաւ անոր աւարտումին:

Երկու միջակ հատորի մէջ ամբողջուած է Բէստէնի երկասիրութիւնը, ամէն մէկը 400ական էջ, բայց այնպիսի մանրիկ գիրերով, որ եթէ ուզենք զանոնք այժմեան սովորական տառերով վերատպել, անկասկած չորս հինգ հատոր բան կ'արտադրենք:

1. «ՀԱՆՌԻՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ» 1901 էջ 82.

Առաջին Հատորին Երեսագիրը, զոր շարադրած են նոյն իսկ Մխիթարեան տպագրիչները, հետեւեալն է.

ԲԺՇԿԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բաժանեալ յերկուս հատորս
Ինքնաշան աշխատասիրութեամբ Պարոն
ՄԻՔԱՅԷԼԻ ՐԷՍՏԷՆ ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
Բժշկի Եգիպտական բոզնիսին և յատուկ
ծախիւք հեղինակին տպագրեալ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Ի վերայ ազգի ազգի խօթութեան և նոցին պատճառաց, նշանաց և խնամատարութեանց

Ի Վենետիկ

Ի Տպարանի Սրբոյն Ղազարու

1822

Ամբողջը զըրուած է ընտիր դասական գրաբարով, և արդէն ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ, քանի որ Բէստէն Վենետիկի Վանքին մէջ մայրենի լեզուն ուսած էր մեծանուն Հ. Գաբրիէլ Վ. Աւետիքեանէն և ասոր աշակերտէն՝ հռչակաւոր հայագէտ և քերթող Հ. Արսէն Բագրատունիէն:

Այս առաջին Հատորը սկիզբն ունի բաւական երկար Յառաջաբանութիւն մը, որուն մէջ Բէստէն՝ նախ բժշկական ա-

րուեստին գովարանութիւնը ընելով, զայն «Աստուածային գիտարիւն» մը կը համարի. փիլիսոփայութեան խիստ կարևոր և պիտանի մէկ մասն է այն՝ կ'ըսէ, և ցաւելով կը ցաւի, որ մեր Ազգին մէջ եղած չեն բնաւ հայերէն լեզուով բժշկական գրուածներ, թէպէտ միանգամայն ալ կը հաւատայ, թէ ոիշտ ժամանակը և օտար ցեղերու արևնահեղ բարբարոսութիւնները, որոնք շարունակ Հայ Ազգութեան չարաղէտ բաժինն եղած են, կուլ տուած՝ անհետացուցած ըլլան մեր նախահայրերուն շատ մը գործերը ու աշխատասիրութիւնները, որոնց մէջ անպայման կը գտնուէին նաև Բժշկականներ:

*
* *

Չարմանալի է զիտել, որ Բէստէն Տէր Պետրոսեան բժիշկէն առաջ, Յովակիմ բժիշկ Օղուլուխեանը 1806ին իր «Նիշր բժշկական»ին Յառաջաբանին մէջ նոյն ցաւը կը յայտնէր. թէև ասոնցմէ վարեր առաջ ալ Մխիթար Հերացի բժշկապետը 1184ին «Ձերմանց Մխիթարոյրիւն»ը զրած պահուն ողբալով կ'ողբար Հայ բժշկական

երկերու չգոյութիւնը, և իրաւամբ, որովհետեւ՝ իր ատենը իրմէ հին Հայ բժիշկի մը աշխատութիւնը չէր յայտնուած: Ամիրտովաթ Ամասիացի բժիշկը սակայն, հակառակը կ'ընէր և 1482ին գրի առած «Անգիտաց Անպետ»ին մէջ յիշատակելով կ'արձանագրէր հին և հնագոյն Հայ բժիշկներու աշխատութիւնները, զորոնք՝ ԺԲ-ԺԵ դարերու Հայ Բժշկական Պատմութեան խօստն անդրինները կարելի է համարել:

Կ'երևի որ ո՛չ Օղուլուխեան, ո՛չ ալ Բէստէն տեղեկութիւն չունէին նախնի Հայ բժիշկներու մասին. լսած չէին Մխիթար Հերացին, Ճօշլին, Շմաւոն կամ Սարգիս, Վահրամ բժիշկները, Ամիրտովաթը, Ասարը, Պունեսաթը և ուրիշներ, որով՝ ուզած են գուցէ ինքզինքնին իրրև առաջինը ներկայացնել, Հայ բժշկական Մատենագրութեան համար գրիչ շարժող:

*
* *

Յառաջարանութեան այս մասէն յետոյ, Բէստէն կը գծէ երկար տեղեկութիւն մը իւր Բժշկարանին վրայ. տեղեկութիւն՝ ուրկէ

կ'իմանանք, թէ այս Առաջին Հատորին մէջ ամէն տեսակ ախտերու գլխաւոր նշանները և պատճառները կը նշանակէ, և կը յանձնարարէ անոնց բուժումին համար հարկ եղած դեղերը ու խնամատարութիւնը. և կը յաւելու՝ թէ իր աշխատութիւնը կը շարադրէ՝ առաջնորդ առնելով երևելի հեղինակաւոր բժիշկներու փորձառութեան արդիւնքը:

Ամրող զործը կը բաժնէ 41 Գլուխներու, և ասոնք ալ շատ մը գլխիկներու, յօդուածներու և յօդուածիկներու: Հարևանցի ակնարկ մը միայն ասոնց վրայ, բաւական թող ըլլայ գաղափար մը կազմելու այս Բժշկարանին ընդարձակութեանը և անոր բազմազունակ ճոխ պարունակութեանը մասին:

Առաջին Գլուխը կը խօսի՝ բոլոր տեղերու (fièvre) վրայ ընդհանրապէս, յետոյ մասնաւորապէս՝ ընդհատ (intermittente), շարաւար (pérnicieuse), անընդհատ կամ շարունակ (continue), չղակակ (nerveuse), շարախտախտ (maligne), բուշակակ (rémittente), ստամոքակակ (gastrique) և այլն, կոչուած տեղերու վրայ. բաւական լաւ գիտական

բացատրութիւններ կու տայ անոնց վրայ, բայց յայտնի է՝ որ տեղեկութիւն ընան չունի Մխիթար Հերացիի «Զերմանց Մխիրարարիւն» լուրջ աշխատութեանը մասին, եթէ ոչ՝ Րէստէն աւելի ճոխացուցած պիտի ըլլար տենդապատում այս գլուխը՝ հայ նշանաւոր բժիշկին գաղափարներով:

*
* *

Երկորդ Գլուխին նիւթն է՝ Ընդհանուր բորբոքումները (inflammation), և ի մասնաւորի ալ՝ ուղեղի (inflammation du cerveau), սւլքի (ophthalmie), սկակէյի (otite), լեզուի (glossite) բորբոքումները, և ապա՝ որկորի բորբոքումը կամ փոքացառարիւնը (angine), լար փոքացառարիւնը (angine gangreneuse), բոքերոք բորբոքումը (péripleurite) և բակուրի բորբոքումը (pleurite), ինչպէս նաև սրտի (cardite), ստոմակայ (diaphragmite), ստամոքսի (gastrite), փորտակայ կամ ստորին որովայնի (entérite), լեղդի (hépatite), փայծաղի (splénite), երիկամակայ (néphrite), փամփուշտի (cystite), և արգակայ (métrite):

Հոս դիտելի է, որ Րէստէն՝ Եւրոպական Ախտաբանութեան մէջ ընդունուած ու նուիրագործուած՝ որ և է գործարանի մը բորբոքումը՝ (inflammation) որակող ու յայտնող (ITE) վերջաւորութեան փոխանակ, կը գործածէ «բորբոքում» բառը: Այս կէտը վաղուց ես ուշադրութեան առած ըլլալովս, 1882ին Պարիսի մէջ դեռ ուսանող եղած ժամանակս, երբ Ամբրոսիոս Գալֆայեանէ (կամ Լուսինեանէ) իր քով կը կանչուէի երբեմն, կարգ մը վիրաբուժական գործիքներու կամ բժշկական բաներու վրայ տեղեկութիւններ, բացատրութիւններ տալու, որպէս զի անոնց հայերէնները գտնէր և կերտէր իւր Ֆրանսահայ ընդարձակ Բառարանին համար, առաջարկած էի՝ թէ արդեօք կարելի չէ՞ր՝ որ մենք ալ բորբոքում բառին առաջին բորբ վանկը ընդունէինք իբր համանշանակ «ITE» վերջաւորութեան, և ըսէինք՝ լեղդարորք (hépatite), լեզուարորք (glossite) գեղձարորք (glandite) ոսկրարորք (ostéite), արգակարորք (métrite), ունկարորք (otite), սկակարորք (ophthalmie), չղարորք (névrite) և այլն: Լուսինեան շատ պատշաճ գտնելով ա-

աաջարկս՝ ըստ այնմ նշանակել որոշեց
ախտային բառերը, ինչ որ դիւրին է հաս-
տատել՝ կարողալով անոր հոյակապ Բա-
ռարանը, ըլլայ առաջին Տպագրութիւնը
կամ Երկրորդը՝ որուն Յառաջաբանու-
թեանը մէջ ողբացեալ Տիկին Արշակունհի
Թէոդիկ կը յիշատակէ և իմ երբեմնի աշ-
խատակցութիւնս՝:

Արդի գրող Հայ բժիշկներու ուշադրու-
թեանը կը յանձնարարեմ այս, ու կը
յարեմ, թէ գործարաններու բորբոքումները
փոխանակ ԲՈՐԲ վերջաւորութեան, «տապ»
մասնիկով որակելը սխալ մ'է. որովհետեւ՝
«տապ»ը բորբոքում չի նշանակեր, այլ
բորբոքումէ յառաջ եկած տապութիւնը,
տաքութիւնը կամ ջերմութիւնը. (զի
րացցէ զծագ մատին իշրոյ ի չոչր և զու-
վսցոսցէ զրեզո իմ, զի պապակիմ ի ՏԱ-
ՊՈՅ աստի: Ղուկ: Ժ. 24):

*
* *

Գ. Գլուխը կը խօսի՝ իւրերու (coli-
que) վրայ, որոնց զանազան տեսակներն

1. «ՆՈՐ ՅՈՒՆՍԱՆՑ ԲԱՌԱՐՈՒՆ» Լուսինեան, Կ. Պօ-
լիս Բ. Տիպ. 1910, Բ. Հատորին Յառաջաբանութիւնը:

են՝ փքական (colique venteuse), մաղ-
ձային (bilieuse), արգանդեան (hystéri-
que), ջրային (nerveuse)։

Գ. Գլուխին նիւթն է՝ Diabèteր՝ զոր
Բէստէն կը թարգմանէ, «Սատտիկ հոտումն
միգի», և կը նկարագրէ զայն իւր բոլոր
նշաններովը, բայց շարքի խօսք բնաւ
չ'ընէր. կ'երևի թէ զեռ անձանօթ էր
այս իրեն։

Ե. Գլուխը նիւթ ունի՝ անժուղկարու-
րիւն կամ անժուռորիւն միգի, այսինքն՝
incontinence des urines. Իսկ Զ. 7^ր
անժուղկարիւն կամ միգարդկարիւն (réten-
tion des urines)։

Է. Գլուխը կը խօսի՝ Երիկամունքի ա-
ռազի կամ քարերու վրայ։

Ը. Գլուխը՝ նախ՝ ջրգորշրեան (Hy-
dropisie) վրայ ընդհանրապէս, և յետոյ
մասնաւորապէս ալ՝ կոշորի ջրգորշրեան
(Hydropisie de la poitrine), զիսի
ջրգորշրեան (Hydrécophalie) վրայ։

Թ. Գլուխին նիւթն է՝ դարուղը (ictère,
jaunisse)։

Ժ. Ինը՝ րորսխտորիւն կամ բարակցու-
թիւն (phtisie), որուն մէջ կը խօսի նաև ջրային
րորսխտորեան (phtisie nerveuse) վրայ։

ԺԱ. Գլուխը նուիրուած է շնչարգեղու-
րեան (asthme), իսկ **ԺԲ.**ը կանանց հի-
շանդոտքիւններու առ հասարակ. ասոնց
զլիաւորն է դաշտանը և իր ամէն տեսակ
խանգարումները ու այդ խանգարումներէն
առաջ եկած տժգոշութիւնը (Chlorore),
սպիտակաւորութիւնը (Leucorrhée), արու-
րիւնը (stérilité), և այլն:

ԺԳ. Գլուխին նիւթն է՝ գոյախտութիւն,
այսինքն՝ ջղային ամենակերպ հիւանդու-
թիւնները: **ԺԴ.** ինը՝ դժուարամարտութիւնը
(dyspepsie) իւր զանազան զարտուղու-
թիւններով:

ԺԵ.ին մէջ կը խօսի անդամաւորածու-
րեան կամ կարուածի (paralysie) և կիսա-
կարուածի (Hémiplégie) վրայ:

ԺԶ.ին նիւթն է՝ Լուսնոտութիւնը կամ
վերնոտութիւնը (Épilepsie):

ԺԷ.ինը՝ Սևամտոյճութիւնը (Mélanco-
lie), յիւսարութիւնը, կատարութիւնը և մու-
րեցնութիւնը:

ԺԸ. կը խօսի՝ փրսխտութեան վրայ:

ԺԹ. ուշագնացութեան (perte de Con-
naissance):

Ի. 70 Գլխացաւութեան (Céphalalgie)
վրայ:

Յետոյ կարգու կու գան՝ ստամկնացաւու-
րիւն (odontalgie), ցնցակն ախտ կրախա-
յից (Convulsion), հեծկրտակք (Hoquet),
հագ (toux), պերտքիւն, յոյացաւորութիւն,
որովայնարածութիւն կամ փորնարտութիւն,
արիւնուշտ փորնարտութիւն (Dyssentérie),
քրախտութիւն (hémorrhoides), քրուլն
արեան (Hémoptysie), փսխումն արեան
(Hématémèse), միզումն արեան (Héma-
turie), կորեկայիւն ախտ (exanthème
miliaire) որ հարսանիթը կամ կարմրուկը
ըլլալու է. նաև՝ սրտախօրտութիւն (car-
dialgie), սրտախօրտ՝ որուն հայերէն բառ
չի գտնար, և ապա քաղցկեղ (cancer):

Ա. 10 բոլորը կը գրաւեն՝ **ԻԱ-ԻԵ.** Գլուխ-
ները: **ԻԱ.** ը կը ճառէ վէնեքական ախ-
տերը՝ որոնք են Գաղղիական ախտ (Syphi-
lis), վախաշ կրունդ (Cubon), վախաշածիկ
դժուարամիզութիւն (Blennorrhagie),
սերմնակարտութիւն (gonorrhée) և այլևայլ
վերքեր (ulcères).

Գաղղիական ախտի վրայ գրածը՝ առա-
ջին հայ հրատարակութիւնն է որ ունե-
ցած ըլլանք: Բէստէն շատ լաւ կերպով
նկարագրած է Syphilisը իւր ամէն զրուագ-
ներուն մէջ. անոր պատուիրած հակասի-

Ֆիլիզեան կամ սիֆիլիզաՉինջ դեղերն են նախ կարգ մը աւանդական բաներ, բայց նիք, մաքրութիւն, բայց գլխաւորապէս Սեղիկը (Mercure), դեռ այսօր ալ ի պատուի եղող այդ ազդեցիկ բուժադեղը:

*
* *

Ինչպէս կ'երևի՝ Սխտաբանութեան գրեթէ բոլոր Գլուխները կը պարունակէ այս Հատորը: Սնշուշտ անոնք ներկայացուցուած են հարիւր տարի առաջուան ըմբռնումներով, և շատ անգամ ալ՝ այսօրուան ախտանիշ ընդունուածը՝ անոր մէջ իբր առանձին հիւանդութիւն կամ ախտ ցուցուած է՝ ինչ որ Բէստէնի հետ ուրիշ շատ Սխտաբան-Հեղինակներ ալ ըրած են:

Բէստէն իր գործը խիստ մեկին և դիւրահասկնալի ոճով մը շարադրած է. ախտանիշերը, ախտապատճառները պատկերացուցած է որոշ, պարզ, հաճելի պարբերութիւններով, և պատշաճ դեղերն ալ հարկաւ ժամանակին համբաւուածները՝ մանրամասն ցուցադրած է, ասոնց մէջ առաջնակարգ դերակատար համարելով արիւնառարիւնը (Saignée), որ անյիշա-

տակ ժամանակներէ ի վեր յարգի էր, բայց Բէստէնի օրերը ալ աւելի ընդունուած գրեթէ հրաշագործ և կենդանարար համարուած էր:

Սյսպէս՝ Բէստէնի Բժշկարանը կամ Բժշկականօրիւնը ընտիր գիրք մը եղած է: Սռաջին Սխտաբանութիւնն է այն հայերէն, և հարիւր տարիէ ի վեր հետզհետէ մեր մէջ հրատարակուած ախտաբանական գրուածներուն ո՛չ մէկ հատը կրցած է մրցիլ անոր հետ, չըսեմ հաւասարիլ. անզուգական մէկ զարդն է այն հայ բժշկական գրականութեան, և կրնայ Հայ բժշկական գրիչներու ալ մեծ առաջնորդն ըլլալ:

*
* *

Յաւակնութիւնը չունիմ սակայն ըսելութիւն ամենակատարեալ աշխատութիւն մ'է այն. կան անոր մէջ աչքի զարնող պակասութիւններ, որոնք եթէ գոյութիւն չունենային՝ արդարև բոլորովին եզական բան մը եղած պիտի ըլլար այն:

Չոր օրինակ ուշագիւր քննութիւն մը ցոյց կու տայ՝ որ չկայ Մարիկ հիւան-

դութեան յիշատակութիւնը, ո՛չ ալ մանաւանդ՝ անոր դէմ հնարուած Պատուաստին, որ ինչպէս գիտենք՝ 1796էն ի վեր մեծն ճէննըրի երկարամեայ փորձարկութիւններուն շնորհիւ սկսած էր արդէն տարածուիլ աշխարհի ամէն կողմը:

Չկայ հիւանդութիւններու ջերմաստիճանի մասին որ և է խօսք: Արդեօք Րէստէն չէ՞ր գիտեր, չէ՞ր լսած Զերմաչափաչափիւնը (Thermométrie), որ 1605էն սկսած՝ ճէյմս Գրըրիի ջանքերով բժշկութեան մէջ սովորութիւն եղած էր:

Բայց ամենամեծ պակասութիւնը որ կայ՝ այն է՝ որ Հեղինակը լուռ կը մնայ Ականջադրութեան արուեստի մասին (Art de l'auscultation), այն հրաշալի գիւտին՝ զոր անմահն Լաէննէք 1816 թուականին ծնած ու ծանօթացուցած էր, և այդու արագապէս ու արմատապէս բոլորովին յեղափոխած էր բժշկութիւնը ու նոր լոյսերով զայն լուսաւորած:

Րէստէն Երկրորդականոքիւնն ալ չի յիշեր, ինչպէս նաև ախտային Անոթանոթաբանութիւնը (anatomie pathologique) որոնք անցեալ դարու սկիզբէն բաւական առաջ՝ ախտաբանական քննութիւններու

կարևոր մաս կը կազմէին: Նա իր ուշը և դուրուշը կը կեդրոնացնէ միայն ու միայն ախտանուններու, ախտանիշերու, ախտապատճառներու, դեղերու և գլխաւորապէս առողջական խնամատարութիւններու վրայ:

Այսու հանդերձ՝ այս պակասութիւնները բնաւ չեն մթագներ Րէստէնի բազմաքերտն աշխատութիւնը, մանաւանդ որ՝ երբ անոր ժամանակակից օտար Հեղինակներու ախտաբանական գրքերը աչքէ անցնելու ըլլանք՝ անոնց մէջ ալ կը պատահինք նոյնչափ և աւելի պակասութիւններու: Այդ պակասութիւնն ըստաճներուն բոլորն ալ բժշկութեան մէջ նորածին, նորամուտ գիւտեր էին. կրնար ըլլալ որ հեռաւորութիւնը, հաղորդակցութիւններու ծանր դժուարութիւնները՝ Րէստէնի ականջն հասուցած չըլլային դեռ զանոնք:

Հակառակ այս թերի մասերուն՝ Րէստէնի Ախտաբանական հատորը հայ բժշկութեան համար Գլուխ-Գործոց մ'է, որու վրայ եթէ դեռ իսօսիլ ուզեմ՝ հարկ է անոր ծաւալին չափ բան գրել:

*
**

Րէստէնի Ախտարանութեան Երկրորդ Հատորին վրայ շատ չեմ ծանրանար: Այն ալ լոյս տեսած է 1822ին հաւանաբար առաջինէն քիչ յետոյ կամ Մայիսի վերջ, ինչպէս կը գրէր ինձ վերջերս վեներտիկէն Հ. Արսէն վ. Ղազիկեան:

Ախտարանութեան Բառարանը կը կազմէ այս հատորը, որուն մէջ հեղինակը ամէն կերպ ախտերու, դեղերու, բոյսերու, հանքերու, ինչպէս նաև կենդանիներու և մարմնի անդամներու անունները, իրենց մանրամասն բացատրութիւններով ու լատին, իտալ, ֆրանկ, յոյն, թուրք և հայերէն կոչումներովը կը գրէ Ա-էն մինչև Ֆ տառը:

Աքանջելի գիրք մ'է այս բժշկական բառարանը, տեսակին մէջ ալ առաջինը, զոր այսօր իսկ կրնանք թղթատել ու առաջնորդ մեզ ունենալ, որովհետև մէջը եղած ասութիւնները, բժշկական ոճերը, բառերը, բացատրութիւնները, Րէստէնի պէս քաջ հայերէնագէտի ու հմուտ գրչի մը ջանադիր տքնութիւններուն արդիւնքն

ըլլալէ զատ՝ նշանաւոր Մխիթարեան Հայկաբան Հ. Գարրիէլ Աւետիքեանի և հոյակապ գրաբարագէտ Հ. Արսէն Բագրատունիի ալ ձեռքով յղկուած ու ճշտուած ու այնպէս ելած են հրատարակ, ինչպէս կ'իմանանք Րէստէնի ու Հ. Գարրիէլի միջև փոխանակուած նամակներէն¹:

Փոքրիկ մաս մը միայն կ'արժէ կարդալ գաղափար մը բոլորին վրայ ունենալու համար:

« ԿԱՂԼԻՆԱ, լտ. ալէքզօրիս կամ օրնի-
« դա, յնր. թավուր տճ. ֆարխ, արբ.
« մուռուշ, պր. և ըստ մեզ՝ հաւ: Է
« թռչուն ընտանի ծանօթ ամենեցուն, որոյ
« միսն համեղ է և առողջարար: Ճարպ
« նորա է ուտելի ցորչափ թարմ է, և ի
« հնանալն՝ լինի ազդու ընդդէմ ամենայն
« ուռուցից պատճառելոց ի թթախտու-
« թենէ: Չներքին կողմն ստամոքսի այսր
« թռչնոյ՝ շրջապատեալ է թաղանթ ինչ
« նուրբ, և ղոյզն ինչ կարծր, զոր ան-
« ջատեալ զօրացուցանեն՝ և ի կիւլ ար-
« կանեն ի դեղ միզարգելութեան, դալկան,

1. « ՀԱՆՊԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ » 1901, էջ 82.

« հոսման արեան և տկարութեան ստա-
 « մոք ՚ի: Արուն այսր հաւու, զոր լատինք՝
 « կալլուս անուանեն, և յոյնք՝ արէքղօր
 « կամ բէթինօ, և արարք՝ տիկ, և թուրքք՝
 « խոօզ, իսկ ըստ մեզ՝ արաղաղ, առա-
 « լել նման է իգի իւրոյ ձեւով, և գեղով
 « քան զարուան այլ թուչնոց. որոյ ո՛չ
 « միայն չքնաղ է գոյն, և կամարածեւ
 « ձեւ, այլեւ կատարքն կարմիր և թա-
 « գածեւ, և ձայնն բարձր և ազդու, որով
 « երգէ յորոշեալ պահս ինչ աւուրն և
 « գիշերի, ազդ առնելով մարդկան զժա-
 « մանակս: Սա ունի ճարպ իբրեւ զհաւ,
 « յորմէ կազմեն դեղ ընդդէմ ուռուցից,
 « կարծրութեան ջլաց և ցաւոց ոսկերաց՝
 « օծելով: Բայց միսն ո՛չ հասանէ ի չափ
 « ազնուութեան մտոյ հաւու: Սերական
 « անդամ նորա չորացուցեալ և փոշիա-
 « ցուցեալ, ի վար արկանեն իբր դեղ
 « նուազութեան սաղմի: Ի լեղւոյ նորա
 « նոյնպէս յօրինեն դեղ ազդու ի դիպուածս
 « ցաւոց աչաց և բժից երեսաց »:

*
 * *

Բէստէնի ցոյց տուած արչորաճարպի
 գործածութիւնը գուցէ քիչ մը ծիծաղա-
 շարժ երևի մեզ այսօր. բայց ահա Լիլի
 Բժշկական Համալսարանի հեղինակաւոր
 դասախօսներէն Բրօֆ. Տոււէն Académie
 de Médecine ի ներկայ տարւոյս Մարտ
 28ի գումարումին մէջ՝ կը կարդայ Acide
 Elaiërinique ի յօդացաւի վրայ ունեցած
 բուժիչ ազդեցութեանը մասին երկար աշ-
 խատութիւն մը, որուն մէջ փառաբանելով
 կը փառաբանէ սոյն դեղը, որ ո՛չ այլ
 ինչ է՝ բայց եթէ հաւերու կամ ոչխա-
 րիկներու ճարպաթթուն:

Մէջ բերուած սոյն տողերուն նման ներ-
 դաշնակութեամբը գրուած է ամբողջը,
 որուն մէջ մասնաւորապէս բուսացեղներու
 նկարագրութիւնը հիանալի է գերազան-
 ցօրէն:

Այս Հատորին Երեսագիրն է այսպէս.

ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆ

ԲԱԺԱՆԵԱԼ ՅԵՐԿՈՒՍ ՀԱՏՈՐՈՍ

Ինքնաջան աշխատութեամբ ՊԱՐՈՆ ՄԻՔԱՅԷԼԻ ԲԷՍՏԷՆ ԲԺՇԿԻ ԵԳԻՍՏԱԿԱՆ ԲԳԵՆԵՅԻՆ, և յատուկ ծախիւք Հեղինակին տպագրեալ:

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

Յորում այբբենական կարգաւ հաւաքեալ ղնին բառք վերաբերեալք առ բժշկականութիւն:

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄՐԲՈՅ ՂԱԶԱՐՈՒ

1822

Բէստէնի այս բժշկականութիւնը շատ գնահատուած է ժամանակին վէնետիկի Միսիթարեան բազմամտու Հայրերէն, մանաւանդ Հ. Արսէն Բագրատունիէն, որ մինչև անգամ փոքրիկ ոտանաւորներ տողած է իւր աննման գրչով, ու զանոնք թէ՛ առաջին և թէ՛ երկրորդ հատորին մէջ տեղ տեղ ղնել տուած է. այդ ոտանաւորիկները կարծես ցրուած են հոն իբրև հոտեան ծաղիկներ, ախտերու տրոմագղեցիկ վատ բոյրը գոգցես պահ մը մոռցնել տալու համար ընթերցողին:

*
**

Բէստէն 1822 ին այս աշխատութիւնը մամուլին յանձնելէ յետոյ, բաւական տարիներ կենդանութեան նշան ցոյց չէ տուած. այնչափ որ՝ վէնետիկի վանքի Միաբանութիւնը զինքը այլ ևս մեռած կարծելով, ի յարգանս անոր յիշատակին՝ տասը տարի վերջը այս Բժշկարանը նոյնութեամբ վերստին կը տպագրէ 1832 ին, ճիշդ այն ատեն՝ երբ Միսիթար Հերացի Բժշկապետին «ՋԵՐՄԱՆՑ ՄԻԻԹԱՐՈՒԹԻՒՆ» ն ալ լոյս աշխարհ կը հանէր. բայց Բէստէն ողջ էր, կ'ապրէր դեռ ու կը գործէր:

Էգիպտոսի մէջ նախանձելի դիրքի ու վիճակի հասած, օրին մէկն ալ՝ չի գիտցուիր ինչ պատճառաւ՝ հոնկէ իոյս կու տայ գաղտ, և ասիական տաժանելի ճամբորդութիւններ ընելէ յետոյ՝ կ'երթայ ապաստանիլ Ատաբազար Նիկոմիդիոյ. սակայն այս տեղ ալ չի կրնար երկար մնալ: Մէհմէտ Ալի Բաշային թուրք կառավարութեան դէմ մղած պատերազմներու միջոցին էր՝ 1831 ին՝ երբ անոր որդին Իպրահիմ բաշա յաղթական կը հասնէր

մինչև փոքր Ասիա, կը գրաւէր ապա Պիլէհիկը ու կը սպառնար Պուրսայի. Բէստէն վախնալով որ եգիպտացիներուն ձեռքը կ'իյնայ՝ կը փախչի կ'երթայ Արմաշ ու կը պահուորի վանքին մէջ:

Բաւական ժամանակ այս տեղ մնալով և վանքին ալ մեծ օգտակարութիւններ ունենալէ յետոյ, երբ խաղաղութիւնը կը տիրէ, Բէստէն կը թողու Արմաշը, կու գայ իւր ծննդավայրը Կ. Պօլիս՝ դէպի 1832ի վերջերը և ալ կը մնայ հոն:

*
**

Շուտով ճարտար բժիշկի հռչակն ու համբաւը կ'ունենայ. բայց ինքը առանց շլանալու իւր այս նոր դիրքէն, գրիչը ձեռք կ'առնու դարձեալ և գիշերաջան վաստակով՝ Հայ ժողովուրդին համար՝ անոր այն ատենի հասկացողութեանը համաձայն ու բարբառով կը պատրաստէ ընտիր Բժշկարաններ, որոնք՝ 1822ի հրատարակածին հետ ո՛չ միայն իւր անունը կ'անմահացնեն այսօր, այլ և Հայ բժշկական Մատենագրութիւնը կը ճոխացնեն:

Այս Բժշկարաններուն մէկ հատը փո-

քրիկ՝ կը հրատարակուի 1833ին. իսկ միւսը՝ ընդարձակ և վեց հատորի մէջ ամփոփուած՝ լոյս կը տեսնէ 1838-1841ին, երկուքն ալ Օրթագիւղի Արապեան համբաւուոր տպարանէն:

Ասոնց վրայ խօսիլը՝ պիտի շեղեցնէր զիս Յորելիական արտասանութենէս, զոր ուզեցի նուիրել միմիայն 1822ի Հրատարակութեան Հարիւրամեակին: Բայց զանոնք ալ առաջինին վրայ բարդելով՝ կը զգամ այժմ թէ ի՛նչ մեծ կարողութեան տէր Բժիշկ մը եղած է Բէստէն Տէր Պետրոսեան, և թէ ո՛րչափ մեծ սիրով նուիրուած մէկն էր նա իւր Ազգին:

*
**

Ես շատ ուրախ եմ, որ Բէստէնի Հրատարակութեան Հարիւրամեայ դարադարձը կը հանդիպի տարրի մը, որ ամենահարուստը պիտի նշանակուի Բժշկական Յորելեաններով: Այո՛, մեր այս 1922 տարին ունեցաւ և պիտի ունենայ մեծ Յորելեաններ....

Փետրուար 19ին Ֆրանսայի Բոյ քաղաքին մէջ շքեղ հանդէսներով տօնուեցաւ

Թէոֆիլ տը Պոռտէոյի ծննդեան երկու-
րիարամեակը, այն երեկելի գիտուն բժիշկին՝
որ Անդամագննական գիտութեան մէջ նա-
խակարապետը եղած է անմահն Պիշայի,
Բնագննութեան մէջ մեծն Քլոտ Պէռնաօի,
ինչպէս նաև հայր ջրարանութեան և ջը-
րարութեան:

Մայիս 14-17 ին Բատուա քաղաքը
պիտի տօնէ կօրկնարարամեակը իւր բժշ-
կական բազմաբղիւն Համալսարանին, ուր-
կէ շատ թուով Հայ բժիշկներ ալ վկայուած
են և կը գործեն մինչև այսօր:

Մայիս 30 ին Պարիսի «Մոսյիև բժշ-
կոչրեան ընկերորդիւն» ը պիտի կատարէ
երեկելի Պայլ բժշկի սօքթորական ճառին
հարիւրամեակը, այն կարևոր աշխատու-
թեան՝ որով Պայլ 1822 ին առաջին անգամ
որոշակի և մասնաւոր կերպով ծանօթա-
ցուց ցայնվայր անյայտ մնացած ջղային
գրութեան մէկ հիւանդութիւնը, զոր կը
ճանչնանք այսօր Paralytie générale
անունով:

Յունիս 20-26 Յրանսայի թուռ քա-
ղաքին մէջ շքեղ հանդիսութիւններով կա-
տարուիլ ծանուցուած է՝ Մեծն Պըռըթօն-
նոյի բժշկական դասախօսութիւններուն

Հարիւրամեայ Յորելեանը, և գիտենք որ
Թուռայի, Վէլբոյի, Կուռոյի, Մօռոյի
վարպետը եղող Պըռըթօնն՝ առաջին
անգամ 1822 ին, Թուռի Հիւանդանոցին
մէջ սկսաւ դասաւանդել ու ծանօթացնել
հետգհետէ իւր բժշկական շատ մը գիտերը:

Բացի այս չորս Յորելեաններէն՝ Յո-
րելեաններու նշանաւորագոյնն ալ տեղի
պիտի ունենայ Պարիսի բժշկական կաճա-
ռին մէջ յառաջիկայ Դեկտեմբեր 27 ին,
ի յիշատակ Բասթէօի ծննդեան Հարիւր-
ամեակին, այն անմահ գիտունին՝ որուն
համար ըսուած է՝ թէ ո՛չ թէ աշխարհի
մեծ մարդերէն մին եղաւ, այլ Մեծ ՄԱՐԿ
մը. ո՛չ թէ տիեզերքի բարբերարներէն մէ-
կը, այլ Մեծ ԲԱՐԵՐԱՐ մը, իւր անբաղդա-
տելի գիւտերուն շնորհիւ՝ հանուր մարդ-
կութեան մատուցած թանկագին ծառայու-
թիւններուն համար:

*
**

Այս պատմական Յորելեաններուն մէջ
կը խառնուի հաս համեստ Հարիւրամեակը
հրատարակութեան Րէստէնի Բժշկականու-
րեան, որ ԺԹՄ դարու գիտութեան ուլ-

կէանին մէջ թէև աննշան կաթիլ մը կրնայ համարուիլ, բայց անսպառ աղբիւր մ'է Հայ բժշկական գրականութեան համար. չմոռնանք զայն.....

Յորելեաններն՝ ինչ ձևի տակ ալ ըլլան՝ միշտ պատմութեան դասեր են յոյժ կարևոր. այդ դասերը զմեզ վայրկենապէս հին հին ժամանակներու մէջ փոխադրելով՝ ակներև կ'ընեն մեր արուեստին և գիտութեան ունեցած յառաջատուական զարգացումը, որ իւր ոգին ստիպուած է քաղել շարունակ անցեալէն, անցեալէն՝ որ ո՛ր գիտէ զեռ ինչ գանձեր կրնայ մատակարարել յօգուտ արդիական յառաջադիմութեան:

*
* *

Րէստէն մեռած է կ. Պոլսոյ մէջ 1844ին, և թաղուած Բանկալթիի Ազգ. Գերեզմանատունը. թէև անշիրիմ կորսուած, բայց անմահ՝ իւր բժշկարաններով:

Յորչափ ժամանակը հոլովի և մենք առիթ ունենանք Րէստէնի գործերը թղթատելու՝ այնչափ մեր յարգանքը և երախտագիտութիւնը պիտի առաւելու՝ ո՛չ միայն

դէպի անոր խնկելի յիշատակը, այլ և դէպի Մխիթարեան Պատուական Միաբանութիւնը, որ Րէստէնի գործը յաւերժացուց. և որ երկու հարիւր և աւելի տարիներէ ի վեր Հայ լեզուի բազմահարուստ բովբէ խաւարէն զուրա կորզելով հանդերձ, Հայ բժշկական Մատենագրութեան մթերքն ալ բեղմնաւորեց, գիտական կարևոր երկասիրութիւններ և բառարաններ մեզ ընձեռելով:

« Ազգային գրադարան »

NL0261889

ՆՈՐԱՏԻՊ ՍԱՏԵԱՆՔ

ԱԼԻՇԱՆ (Հ. Ղ.) — Յոչիկը Հայրենեաց Հայոց, հատոր Ա. և Բ., նոր ապ. 1922, էջ 480 + 498 գին՝ ֆր. 20, լաթակազմ. 25.

ԱՃԱՌԵԱՆ (Հր.) — Հայերեն երբ բաներ, 1922, հատոր Ա. էջ 212, ֆր. 5: — Բ. հատորն՝ ընդ մամլով:

ԳՈՆՏԱՔՃԵԱՆ (Հ. Ա.) — Բաւարան Հայերենէ Խոսելերէն, 1922, ֆր. 3. 50.

ԳՐԲԳՈՐԵԱՆ (Գնդ. Մ. Տ.) — Հայր ի հարաւային Հեղկաստան, 1922, էջ 54, (սակաւ օրինակը), ֆր. 3:

ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ (Տօթ. Վ. Յ.) — Հարիւրամեակ Բեսնէի բժշկական հրատարակութեան 1922, էջ 51 (սակաւ օրինակը), ֆր. 3:

ԻՍՍՀԱԿԵԱՆ (Ա.Վ.) — Աշխատիքներ, 1922, էջ 71, ֆր. 3:

ԼԷԾ. — Ուշամայ Գրականութիւն (մասնական, նոր ապագրութեամբ, սակաւ օրինակը), ֆր. 18:

«Կիւրեղեան Արքանայր՝ Յարգանքի Պատկերով» 1922, ֆր. 5:

«Հայրենասիրութիւն Մանկարի Հայ-Փայրատականական - Հագստեղէնի Ֆրնտ»ի:

ՂԱԶԻԿԵԱՆ (Հ. Ա.) — Հայ լեզուի ուղղագրական դասեր 1922 (սակաւ օրինակը), ֆր. 3:

«Միտքարեան Բենեդիկտոս ԺԵ. Հայ Որբանոց»ին վրայ ծանօթութիւնը, 1921, ֆր. 1:

Պ. Հ. Գ. — Բաւարան Հայերեն - Գաղղիերեն, 1916-24, ֆր. 35:

ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ (Հ. Բ.) — Մայր Յոչակ Հայերեն Ձեռագրաց Միտքարեանց ի վէկեակի (սակաւ օրինակը):

— Ա. և Բ. հատորներ, միասին ֆր. 190:

ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ (Ա. Վ.) — Ոսկեղէն բանալի ֆրանսերէն լեզուի, կամ՝ Հաւաքածոյ ֆրանսերէն սասցուածնէրու, ոճերու, զաղղիաբանութիւններու, նորարանութիւններու, և այլն, 1922, էջ 127, ֆր. 5:

ՏԵՐ-ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ (Հ. Ա.) — Պատմութիւն Հայոց, սկիզբէն մինչև մեր օրերը, (բարձրագոյն դասը՝ 1-այր), պատկերազարդ Բ. ապ. բարեփոխուած և լրացած 1923, ֆր. 7:

Կիւի Imprimerie Arménienne

St. Lazare

VENISE (Italie)